

Колоїз Ж. В.,

доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови
КПІ ДВНЗ «Криворізький національний університет»

ПАРЕМІОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР ТВОРЧОГО ДОРОБКУ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

Анотація. У статті досліджено семантичні особливості паремій, виявлено їх національно-культурну специфіку, акцентовано на їх здатності вербалізувати культурно детерміновані поняття.

Ключові слова: паремія, пареміологічна одиниця, семантичні особливості, національний характер.

Постановка проблеми. Соціальна психологія етносу, його національний характер, спрямованість практичної діяльності досить яскраво представлені в царині пареміології, одиниці якої протягом останнього часу викликають неабияке зацікавлення науковців. Посилену увагу до пареміологічних проблем пояснюють насамперед пошуками нових підходів до вивчення паремій як репрезентантів національного самоусвідомлення і самовираження, що дає змогу виявити специфічні риси менталітету української нації, зумовлені особливостями світосприйняття, системою моральних вимог, норм, цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий інтерес до проблем пареміології зростає наприкінці ХХ – початку ХХІ століття як у зарубіжному, так і вітчизняному мовознавстві (В. Жуков, Є. Іванов, В. Калашник, М. Котова, Т. Манякіна, В. Мокієнко, Г. Пермяков, Т. Радзівська, В. Ужченко, Н. Шарманова та ін.). Особливий акцент зроблено на питаннях семіотичної, власне семантичної й прагматичної природи відповідних одиниць. Суто лінгвальний спектр пареміології відображає проблематику комунікації мовних одиниць синтаксичної будови.

Паремії витлумачують здебільшого як одиниці, представлені предикативними структурами на позначення узагальнених комунікативних ситуацій, які співвідносяться з прецедентними феноменами, що спираються на фонові знання комунікантів, визначають стратегію моральної поведінки кожної людини й соціуму загалом.

Визначення диференційних ознак паремій, їхнього структурно-семантичного моделювання і функціональних особливостей дає змогу розв'язати один із аспектів наукової дилеми щодо функціонування узуальної та індивідуально-авторської пареміології. Джерельною базою для досліджень таких одиниць доволі часто слугують художні твори видатних митців, які зробили вагомий внесок не лише в мовотворчий процес, але й у розбудову мовної системи.

Можна з упевненістю констатувати: до когорти тих, хто стояв біля джерел утвердження та розбудови української мови, належить і Михайло Стельмах. Історичний і культурний феномен письменника полягає в тому, що його твори – це художня система, у якій власне світосприйняття збігається з колективним самовираженням українців. Він «зміг поєднати у своїй мовотворчості глибокий зміст,

правдивість образів, різноманітність художніх засобів і прийомів їх залучення в мовну тканину твору з умінням дібрати з загальнонародної мови ті необхідні елементи, які сприяють відтворенню численних як смислових, так і експресивних та оцінних відтінків значення слова» [1, с. 2]. Творча спадщина Михайла Стельмаха (різні аспекти його ідіостилю) ось уже впродовж багатьох років знаходяться в полі зорурізнних науковців (Л. Авксентьев, А. Бевзенко, Л. Козловська, М. Миронюк, Н. Сидяченко, Т. Ткаченко та ін.). І це цілком закономірно з огляду на те, що кожен народ, який має свою літературну мову, повинен знати як основні етапи її розвитку, так і роль у ньому того чи того діяча.

Мета нашої наукової праці полягає в тому, аби дослідити національно-культурну специфіку пареміологічних одиниць, засвідчених творчому доробку письменника, виявити їхню здатність вербалізувати культурно детерміновані поняття.

Виклад основного матеріалу. У творчій спадщині М. Стельмаха органічно поєдналися загальномовні та індивідуальні риси, що демонструє глибоке знання національної мови, уміння організувати її у струнку систему авторської розповіді: – *А ви чого, товаришу агроном, на мовчаники перейшли, а слово на прив'язь припнули? Чом не куєте, не мелете? У нас не полюбляють крепкосурійозних, у нас гостіповинні орудувати язиком, щоб і якась кумерція, і якась політика була («Чотири броди»); – Не варто з ним возитися. Розстріляти! – сказав Тур. – Ні, комісарє, що заготував, хай те й споживає. Катюзі по заслузі! («Велика рідня»); – Познайомтесь, Василю Івановичу, – моя вірна, благовірна і предана половина. – Чи не тю на тебе! – зніяковіла, засоромилась благовірна половина. – Вже моєму на голові пошиття сивіє, а в головіхрущі хурчать («Щедрий вечір»); – Це ж ви правду кажете. Так і я на свої стягався. І от, скажемо, пошесть – пропали ваші коні. Що тоді робити? – І не кажи такого. Не кажи. Тоді спускайтесь, куме, на дно і не тратьте сили («Велика рідня»); – За самі твої литочки не один буде пектися в пеклі. – А ви їх крізь халяви бачите?.. – Та бачу, усе привабливе ще манить мене. – Тож недарма кажуть: у старій печі дідько палить («Дума про тебе»).*

Впадає в око те, що в межах відповідних комунікативних ситуацій письменник вміло оперує пареміологічними одиницями, так званими народними висловленнями повчального змісту (буквального чи алегоричного плану), які формулюють певну життєву закономірність або правило, що є широким узагальненням багатовікових спостережень народу, його суспільного досвіду [2, с. 25]. Наприклад, *не куєте, не мелете* – «говориться про когось, хто ніяким чином не реагує на те, що відбувається, мовчить»;

катюзі по заслугі – «хтось розплачується за свої вчинки справедливо, одержує покарання відповідно до злочину» і т. ін. Такі усталені словесні комплекси «трансляють» українську культуру, вербалізують культурно детерміновані уявлення про навколишній світ.

Їхне народнорозмовне, фольклорне походження досить часто підтверджується спеціальними словами чи конструкціями на зразок *кажуть, як люди кажуть, недарма люди кажуть* і т. ін. Іноді автор, вдаючись до маніфестації першовитоків, початків витворення, послуговується словами *притча, приказка, прислів'я* і т. ін.: *Особливо допалися до солі, що за німців стала дорогим і гостродефіцитним товаром. За кілограм поганенької брудної кам'янки треба було принести три кілограми ягід або півкілограма сухого звіробоя чи півкілограма масла. Недарма тоді й прислів'я пішло: **зажили за німців долі – нагаї та борці без солі** («Велика рідня»); – *Мене дивує абсолютна легковажність Богдана Васильовича, який поміщицького письменника назвав народним. Але я не хочу бути суворим суддею, знову ж таки згадуючи прислів'я: **хто не був молодим?** («Дума про тебе»); – *Так роздав, хлопче, хліб? – перейшов на «ти» Мусульбас. – Роздав, – щось крижиною тенькнуло всередині, він зібрав на перенісці уперті зморшки і зовсім недоречно згадав улюблену приказку Богдана Хмельницького: «**Що буде, то буде, а буде – як Бог дасть**» («Чотири броди»)* тощо.**

Однією з рис, що відрізняє пареміологічні одиниці від власне фразеологічних, особливо від ідіом, як відомо, є їх синтаксична завершеність. Вони відзначаються семантичною неоднорідністю: одні з них зберігають пряме номінативне значення, що випливає із суми значень складових компонентів, в інших – розвивається ще й другий семантичний план – узагальнено-метафоричне, переносне значення, яке безпосередньо не формується значенням складників, тобто різні паремії по-різному маніфестують національну культуру, національний світогляд, національні пріоритети. Аналіз пареміологічних одиниць під таким кутом дає наочне уявлення про культурно-національне світобачення, про формування та становлення типового для українців, як і для слов'ян загалом, образного осмислення навколишнього світу: *Магазаник криво усміхнувся до міліціонера. – Вона кому хочеш баки заб'є, бо **як задзвонить язиком на Різдво, то до Великодня не спинити** («Чотири броди»); – *Сергій Радонезький ще немовлям відмовився в пісні дні смоктати материне молоко, а ти, чадо недостойне, і в пісні, і в скоромні дні хочеш тягнути й тринькати батькові гроші. Пам'ятай: **хто не дорожить копійкою, сам гроша не варт** («Чотири броди»)*. За допомогою пареміологічних одиниць та чи та культурна інформація передається від адресата до адресанта, причому в доволі об'ємному вигляді, а відтак, економлячи мовні засоби, письменник водночас передає максимум змісту, добираються до глибин народного духу (наприклад, 1. **Як задзвонить язиком на Різдво, то до Великодня не спинити** – «невпинно поширювати плітки, вигадувати таке, чого насправді немає, не задумуватися про те, чи відповідає сказане дійсності; говорять здебільшого зі зневагою, демонструючи, що пустослів'ю не надають ніякого значення»; пор.: рос. **Язык без костей, <что хочет, то и лопочет>**; 2. **Хто не дорожить копійкою, сам гроша***

не варт – «використовують як пораду бути економним, не витратити нерозважливо грошей»; пор.: рос. **Копейка рубль бережет; Кто не бережет копейки, сам рубля не стоит; Без копейки рубль не рубль; Кто не бережет денежки, тот сам не стоит рубля**. Співвіднесеність з відповідним культурним кодом складає зміст культурно-національної конотації. Саме завдяки культурно-національним конотаціям відповідну (культурно значущу) маркованість отримують не лише пареміологічні одиниці, але й ситуації, у яких вони використовуються.

Цілком закономірно, що пареміологічні одиниці, засвідчені в романі Михайла Стельмаха, оформлені здебільшого у вигляді порад, настанов, рекомендацій, підказаних досвідом, певною життєвою ситуацією: *Буде правда – прийде і віра; Вези візок, а ми послушаем; Воду скільки не вари – водою буде; Думати ніколи не пізно; Землю не підманиш, а людину можна; Не ти носиш коріння, а коріння тебе; Обережно іди по землі, бо завалишся; Старого вовка за хвіст не ввіймаєш; Все минеться, а правда залишиться; Материнства не бояться – ждуть; Не жируй на чужому горі – зі своїм зустрінешся; Не шукай вроду, а шукай породу; Увійшов ти в літа, увиходь і в розум; У чужі криниці легше заглядати, аніж свою викопати; Як невишло тепер, вийде в четвер* тощо. Функціональна значущість прагматичних рекомендацій, засвідчених у проілюстрованих пареміях, полягає у формуванні стереотипів, необхідних для збереження інтересів усієї національної спільноти. У глибинних зв'язках стійких словесних комплексів заковдані повідомлення про психологічні стереотипи українського народу, спосіб його життя на різних етапах розвитку і т. ін. (наприклад, **Як невишло тепер, вийде в четвер** – «говорять з надією на те, що задумане рано чи пізно має здійснитися; хто-небудь обов'язково сподівається досягти мети»; **Старого вовка за хвіст не ввіймаєш** – «досвідчену, бувалу людину не перехитриш, не обдуриш» (пор.: рос. **Старого (стреляного) воробья на мякине не проведешь (не обманешь); Воду скільки не вари – водою буде** – «пусті, марні справи не матимуть жодних позитивних результатів» (пор.: рос. **Воду <в ступе>толочь – вода и будет**).

Пареміологічні одиниці забезпечують успішний результат комунікативного акту, репрезентують моральні закони, що їх заповідали наші предки як керівництво до дії, вербалізують елементи матеріальної і духовної культури. Будучи прагматично зумовленими, мають цілком прозоре моралізаторське спрямування: вони навчають, виховують, формують стереотипи в оцінці життєвої ситуації, трансляють ментальні принципи в оцінці дійсності й адаптують до умов соціуму: – Шевче-шкіродравче, скільки за шкапові просиш? – Усі гроші... – А за хромові? – Половину. – То міняємось, міняйле? – Хто міняє, той сорочки не має («Чотири броди»); – Я пропоную кваліфікувати урок і зухвалу відповідь учителя Романишина політичною близькорукістю і намаганням заглушувати класовий антагонізм. Це видно й неозброєним оком, а коли озброїти?... – Він зробив багатозначну паузу й переможно опустився на крісло. – Отак за онучу можна підняти бучу! – не витримав Володимир Сергійович («Дума про тебе»); Пан Варава привітно зустрів Левка, подав йому руку, а потім сильно вдарив по дужому плечі: – Ну, як, Левку, живеш? – Часом з квасом, порою з водою («Хліб і сіль»). Паремії ситуативні, не тільки вживаються в конкретній ситуації,

але й самі цю ситуацію моделюють, виступають знаками й одночасно моделями різних типових ситуацій. Замість довгого розтлумачення ситуації такі усталені конструкції дають змогу описати її одним реченням.

Кращому їх запам'ятовуванню задля подальшого відтворення сприяє, зокрема, і так зване римування усталених конструкцій, смисл яких являє собою продукт взаємодії узагальненого значення, дискурсивного змісту «прирошення» і прагматичної установки, що відповідає функціональному призначенню конкретного паремійного зразка. До того ж у контекстах паремії не просто реалізують своє значення у прагматично зумовленому смислі, а виступають своєрідною когнітивною базою для побудови узагальнень, ґрунтованих на виражених у відповідних одиницях стереотипах.

Пареміологічні одиниці завжди спроектовані на суб'єкта, вони функціонують не стільки для того, аби передавати закодовану інформацію про об'єктивну дійсність, скільки для того, аби інтерпретувати, характеризувати, оцінювати її. У пареміях відбивається пізнавальний досвід людини. У такому разі художнє мовлення є механізмом, що сприяє кодуванню та трансляції національної культури. Саме текст відображає духовний світ людини. Саме текст, відображаючи духовний світ людини, безпосередньо пов'язаний з культурою, бо він пронизаний значною кількістю культурних кодів, зберігає в собі інформацію з історії, етнографії, національної психології, національної поведінки: – *Посутеніло, – глянув на небо. – І надворі, і в душі, – буркнув Данило. – Чи не рано – в душі? – засумнівався Терентій Іванович. – Ступач казав – не рано. – Так час іде не за годинником Ступача. А за вами знову струс. – Ті самі гості в ту саму хату?* («Чотири бродяги»); – *Прізвище в мене просте і сухе: Корж. Як нема хліба, то і корж стає хлібом. Аби й він був на столі* («Чотири бродяги»); – *Що трохи побили його – то дарма, – виходиться. І староста тильно, з насмішкою дивиться на Романа: – Що ж, за любов не судять* («Хліб і сіль»); *І хоч болить, та не дрібніє серце від цього: на болях його проростає і людяність, і незрадливість, і скарби душі. А що дісталося легко, легко й сходить. Як вода по камені* («Дума про тебе»); – *От маю міномета: гавкає і гавкає, – беззлобно говорить про жінку. – І засинаю, і прокидаюсь під її виття. Певне, у неї під язиком дідько росте. – Усі вони змайстровані на один копил. Ти бабі про образи, а вони про гарбузи* («Велика рідня»). У них лінгвокультурна спільнота ідентифікує свою національну самосвідомість. У їхній внутрішній формі здебільшого наявні такі смисли, які маніфестують національний колорит. Значення цих паремій можна інтерпретувати з позицій ціннісних настанов, які притаманні ментальності української нації (наприклад, 1. *Ті самі гості в ту саму хату* – «невідступно наполягати на чому-небудь, настирливо повторювати те саме»; пор.: укр. *Знову за рибу гроші* і рос. *Опять двадцать пять*; 2. *Як нема хліба, то і корж стає хлібом* – «за відсутністю кого-небудь, чого-небудь кращого, годиться й той (те), що є»; пор.: укр. *На безриб'ї (на безвідді) і рак риба, У степену і хрущ м'ясо* і рос. *На безрыбе и рак рыба*).

Згідно з когнітивними підходами, в основі семантики пареміологічної одиниці виділяється концептуальна структура, призначена для представлення стереотипної ситуації, так званий фрейм (сценарій). Сконденсованим у

ньому знанням властива культурно-національна зумовленість. Нерідко абсолютно різні за своїм складом і навіть за синтаксичною структурою усталені конструкції мають один і той же або подібний смисл. Наприклад, уявлення про людську тупість, дурість, некімітливості і т. ін. вербалізуються в пареміях на зразок: *Думати треба головою, а не копитом; Дурна баба, дурна і пісня її; Дурня по сміху-впізнаєш; І дурість не завжди заборониш; І дурням треба жити на світі; Краще мати бідну кишеню, аніж бідну голову; На ярмарку знайдеш двох дурнів: один дорого просить, другий дешево дає; Піднявся дурень у ціні; Як нема в язичі розуму, то його в нижче спин ні шукають тощо.* Тяжіння до естетизму, яке виявляється передусім у ставленні до жіночої вроди, маніфестоване усталеними конструкціями, як-от: *Є у світі свята краса, але є й грішна спокуса; Гарне личко – серцю неспокій; Гріх родився недалеко від краси; Красивим доля не поспішає важити щастя; Красу навіть розум не здолає; Перед красою і люди плачуть тощо.*

Пареміологічний простір Михайла Стельмаха, маніфестуючи етнопсихологічні особливості соціуму, репрезентує такі основні риси українського менталітету, як-от: працьовитість, волелюбність, життєлюбство, богобоязливості, незламність, одухотвореність, благородство, ліризм, сентиментальність, чутливість, поблагливість, уміння любити, прощати, розуміти прекрасне і т. ін.

Завдяки своїй лінгвоментальній природі паремії максимально увиразнюють соціокультурне значення, їхні формальні моделі-символи служать лінгвальними сигналами для соціокультурної семантики, демонструють ціннісно-сміслові пріоритети етнокультури, маніфестують національну концептосферу.

У пареміологічному просторі М. Стельмаха базовим є концепт «буття», «трансльований» насамперед усталеною конструкцією філософського змісту – *Усе має свій початок і свій кінець*. Він є універсальним, оскільки одночасно виступає складовою когнітивного освоєння світу й репрезентантом національної ідентичності, розкривається за допомогою таких асоціативних образів, як-от: «життя» (*Більше пірнай у життя, більше й діждешся від нього; Живе має жити; Живий має думати про живе; Життя – не шовкова травичка, на якій ніг не наколеш; Мертвим – спокій, а живим – життя; Чотирма бродями стікають води життя, а назад не повертаються*), «смерть» (*Не клади руку на смерть, вона сама покладе на тебе руку; Ніхто не знає свого часу і гробовища*), «літа» (*Года, як вода: пройшли – й нема; Літа ніколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ; Літаяк вода, їм нема вороття*), «час» (*Час і каміння ломить; Час на плечі ж людині скидає не пір'я, а важку ношу*), «день» (*Скільки не старайся, а вчорашний день не повернеш і вчорашньої води не доженеш*), «людина» (*Вітряк має чотири крила, а людина тільки два, і то – не кожна; На кожену голову приходиться своя хуртовина; Поки людина живе – повинна чекати чогось великого; Кожен має свійпокіс-один у руках, а другий у душі*), «доля» (*Доля не говорить людині про свої дороги; З частя і горя вродилася доля; Ніхто не знає, де його доля: попереду, позаду чи збоку; Не жартий з недолею, коли маєш сяку-таку долю*), «любов» (*Кашлю і любові не втайш; Любов – це той солодкий дар, з якого люди роблять гіркість; Любов спочатку любить,*

а роздивляється пізній) і т. ін. Проілюстровані зразки виступають не лише актуалізаторами важливих емоційних тем, а й регуляторами поведінки соціуму, основним способом самовираження етносу, провідним індикатором культурного поступу.

Відштовхуючись від загальнолюдського уявлення про добро та зло, від загальнолюдської моралі, Михайло Стельмах уміло послуговується паремійним матеріалом, використовує його для ілюстрації позитивних / негативних характеристик своїх героїв. Оспівуючи, возвеличуючи чесність, щирість, справедливість трудового народу загалом, він однозначно засуджує гріховність, гордість, хвальковитість, упертість, дурість і т. ін. окремих його представників. На жаль, обмежений обсяг статті не дає змоги зупинитися на всіх аспектах розмаїтого пареміологічного простору, зокрема й на так званих індивідуально-авторських пареміях (афоризмах і модифікованих власне пареміях). Їхнє більш ґрунтовне дослідження – це тема окремої наукової розвідки.

Висновки і перспективи подальших пошуків. Отже, національна пареміологія, репрезентована у творчому доробку Михайла Стельмаха, є невичерпним джерелом для дослідження духовного потенціалу українського народу. У ній відтворено загальнолюдські й етнічні світоглядні канони, ідеали й ціннісні орієнтири. Декодування універсальних і національно-культурних смислів, маніфестованих пареміологічними одиницями, уведеними письменником у канву художнього тексту, дасть змогу отримати більш повну суспільно важливу інформацію про реальний / ірреальний світ українського етносу. При осмисленні пареміологічного масиву, збереженого зокрема й у тому чи тому художньому тексті, розкривається підхід до мови як

до загальнонаціональної скарбниці інтелектуальної, філософської, естетичної думки.

Література:

1. Ткаченко Т. В. Засоби стилізації розмовності в прозі Михайла Стельмаха : автореферат дис... канд. філол. наук : 10.02.01 – «Українська мова» / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова / Тетяна Василівна Ткаченко. – К., 2006. – 19 с.
2. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремииологии / Г. Л. Пермяков. – М. : Наука, 1988. – 213 с.
3. Стельмах М. П. Твори : у 7-и т.– К. : Дніпро, 1983. – Т. 1–6.

Колоиз Ж. В. Пареміологіческое пространство творческого наследия Михаила Стельмаха

Аннотация. В статье исследуются семантические особенности паремий, рассматривается их национально-культурная специфика, акцентируется на их способности вербализировать культурно детерминированные понятия.

Ключевые слова: паремия, пареміологіческая единица, семантические особенности, национальный характер.

Koloiz Zh. Paremiologyspace in the works of Mychailo Stelmach

Summary. In the article semantic features of the proverbial units. Their national and cultural specific character is examined. Their ability to verbalize the cultural determined concepts is accented.

Key words: proverbial expression, proverbial unit, semantic features, national character.